

Institut Français d'Études sur l'Asie Centrale
Markaziy Osiyoni Tadqiq Qilish Fransuz Instituti
Французский Институт Исследований Центральной Азии

Document de travail de l'IFEAC
«ИФЕАКнинг иш хужжатлари» серияси

29-чи сон, май 2008

N°29, mai 2008

ИСМОИЛ ГАСПРИНСКИЙ ВА ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИК

ЗАЙНОБИДИН АБДИРАШИДОВ
Ўзбекистон Миллий Университети, Ўзбек филологияси факультети,
Матншунослик, миллий уйғониш ва хозирги ўзбек адабиёти кафедраси
катта ўқитувчиси

Тошкент - 2008

МУЛЛА АББОС ФАРАНСАВИЙ ТОШКАНДИЙ – ЖАДИД
ЗИЁЛИСИ ТИМСОЛИ

Турк-мусулмон дунёсининг йўлбошчиси Исмоил Гаспринскийнинг адабий асарлари жамоатга ҳали у қадар яхши таниш эмас. Исмоил Гаспринский гоё ва фикр одами бўлибгина қолмай, айти замонда роман ва ҳикоячи, адабиётнинг

назарий муаммолари ва танқидчилик соҳасида ҳам самарали фаолият олиб борган адабиётчи ҳамдир²³³.

Гаспринский “Таржимон” газетасидаги фаолияти давомида бир қанча тахаллуслардан фойдаланди. У энг кўп фойдаланган тахаллусларидан бири Мулла Аббос Фарансавийдир. Исмоилбей ушбу имзо остида бир қатор роман ва ҳикояларини эълон қилди. Улар: “Фарангистон мактублари”, “Дор ур-роҳат мусулмонлари”, “Судан мактублари”, “Хотинлар ўлкаси”, “Мулла Аббос ила тасодиф учрашув – Гул Бобо зиёрати” ва бошқалар.

“Таржимон”да Мулла Аббос Фарансавий имзоси остида юқорида тилга олинган асарларидан биринчи “Фарангистон мактублари” эълон қилинди²³⁴. “Таржимон”да берилган эълонга кўра бу асар 1888 йили рисола шаклида нашр қилинган²³⁵. 1891 йилигача 126 саҳифадан иборат “Фарангистон мактублари” фаслларга бўлиниб, тўла нашр бўлган²³⁶. 1891 йилги ушбу нашрни қримлик олим Керимов И.А. икки манба: 1929 йили нашр бўлган “Адабиёт энциклопедияси” ва 1923 йили Д. Валидов томонидан ёзиб, нашр қилинган “Татар адабиёти” очеркига асосланиб, унинг номи “Дор ур-роҳат мусулмонлари” бўлган деб ёзади²³⁷. Проф Явуз Акпинар эса, буни инкор қилади ва Мулла Аббоснинг аввал Францияга, сўнг у ердан Испанияга қилган саёҳатини ёритувчи мактублар 1891 йилги нашрда ажратилмаган ва “Фарангистон мактублари” номи билан нашр қилинган, деб таъкидлайди²³⁸. Чунки, “Фарангистон мактублари”нинг Андалуз билан боғлиқ қисми 1895 йилдагина янги ном “Дор ур-роҳат ёхуд ажойиб диёри ислом” билан алоҳида “Иловаи Таржимон”да қайта нашр қилинган. Бу нашр бошида “Ношир” имзоси остида қуйидаги билдириш чоп қилинган: “Бу ҳикоя тошкентлик Мулла Аббос афандининг Фарангистон мактублари номида “Таржимон”да нашр қилган

²³³ Исмоил Гаспринскийнинг адабий танқидга оид туркум мақолалари туркиялик профессор Явуз Акпинар томонидан жамланиб, биринчи марта 1988 йили Ege Universitesi, Edebiyat Fakultesi, Turk Dili ve edebiyati Arastirmalari Dergisi, IX. c., Izmir, 1988, s. 87-115. да эълон қилинган. 2001 йили эса Исмоил Гаспринский ижоди ва фаолиятига бағишланган интернетдаги сайтда www.ismailgaspirali.org қайта эълон қилинди.

²³⁴ “Фарангистон мактублари” “Таржимон” газетасининг 1887 йил 25 январдаги 4-сонидан эътиборан чоп қилина бошланиб, 1889 йил 21 апрелдаги 15-сонига қадар давом этган. Бу ҳақда қаранг: Gaspirali Ismail. Secilmis eserleri: 1. Roman ve Hikayeleri. Istanbul, Ötüken, 2003. Nesre Hazirlayanlar: Yavuz Akpinar, Bayram Orak, Nazim Muradov, 64-бет.

²³⁵ Қаранг: Gaspirali Ismail. Secilmis eserleri: 1, 64-бет. Проф. Явуз Акпинарнинг таъкидлашича, “Таржимон”нинг 1888 йил 41-сонидан берилган эълон: “Фарангистон мактублари, Мулла Аббоснинг мактублари рисола шаклида босилиб, газета олувчиларга 50, бошқаларга эса 75 капик нарҳда юборилади”даги “рисола шаклида босилиши” ифодаси фаслларга бўлинган ҳолда нашр қилиниши кўзда тутилган.

²³⁶ Gaspirali Ismail. Secilmis eserleri: 1, 64-бет

²³⁷ Бу ҳақда қаранг: Гаспринский Исмаил. Молла Аббас (роман). Эки томлукъ. Биринджи том. Симферополь, 2001, 6-бет.

²³⁸ Gaspirali Ismail. Secilmis eserleri: 1, 64-65-бетлар.

саёҳатининг хотимасидир. Оврупода саёҳати ва Оврупо ҳақида мутолаалари тарк бўлиб, асарининг хотимаси мамолики Усмониядаги муштарийларимизга тақдим қилинади...²³⁹”. Проф. Явуз Акпинарнинг аниқлашича, “Иловаи Таржимон”да 1895 йил 5 мартдаги 9-сонидан 1895 йил 17 сентябрдаги 35-сонигача чоп қилинган “Дор ур-роҳат ёхуд ажойиб диёри ислом” газетанинг фақатгина Туркияда тарқатилган сонларидагина босилган. Русияда тарқатилган сонларида эса бу асар чоп этилмаган. У Туркия ва Русия кутубхоналарида сақланаётган “Таржимон” газетасининг 1895 йилги сонларини солиштириб кўриш давомида бу фикрга келган²⁴⁰.

“Таржимон”нинг 1903 йил 46-сонидан 1905 йил 1-сонигача юқоридаги қисм “Дор ур-роҳат мусулмонлари” номи билан яна қайта чоп қилинди ва 1906 йили эса ушбу номда алоҳида китоб шаклида босмадан чиқди.

Гаспринскийнинг “Дор ур-роҳат мусулмонлари” асари 1996 йили Сафтер Нагаев таржимасида ўзбек тилида “Қалб кўзи” газетасининг 16 сониди қисқартирилган ҳолда эълон қилинди.

1895 йили “Таржимон”да “Дор ур-роҳат ёки ажойиб диёри ислом” нашридан сўнг “Судан мактублари” газетанинг 1889 йилиги 35-37, 40, 41, 43, 44 ва 46-сонларида эълон қилинди. Иккинчи марта нашри эса 1896 йили “Иловаи Таржимон”нинг 1 ва 2-сонларида нашр қилинади, аммо ниҳоясига етмаган²⁴¹.

Мулла Аббоснинг “Судан мактублари”дан сўнг “Таржимон”нинг 1890 йилги 28, 29, 36, 38, 42, 44-46 ва 1891 йилги 1, 14-16-сонларида унинг имзоси билан “Хотинлар ўлкаси” асари босилиб чиқди²⁴².

И. Гаспринскийнинг юқорида тилга олинган адабий асарларининг тўла шакли ўзбек тилида 2006 йили унинг танланган асарлари қаторида нашрдан чиқди²⁴³.

“Фарангистон мактублари”дан бошланган Мулла Аббоснинг кечинмалари “Хотинлар ўлкаси” билан тўхтади. Лекин унинг бу саёҳатномалари охирига етмаган. Гаспринский Мулла Аббос ҳикояларини давом эттириш ниятида унинг “Истанбул мактублари” эълон қилиниши тўғрисида хабар ҳам берган. Лекин бу иш нимагадир амалга ошмай қолган²⁴⁴.

²³⁹ Қаранг: Gaspıralı İsmail. Secilmis eserleri: 1, 65-66-бетлар.

²⁴⁰ Gaspıralı İsmail. Secilmis eserleri: 1, 65-67-бетлар.

²⁴¹ Gaspıralı İsmail. Secilmis eserleri: 1, 67-бет.

²⁴² Gaspıralı İsmail. Secilmis eserleri: 1, 68-бет.

²⁴³ Исмоилбек Гаспринский (Гаспринский). Ҳаёт ва мамот масаласи. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 2006, 320 бет. Нашрга тайёрловчилар: Б.Қосимов, З.Абдирашидов.

²⁴⁴ Бу ҳақда қаранг: Gaspıralı İsmail. Secilmis eserleri: 1, 69-бет.

Айрим тадқиқотчилар “Фарангистон мактублари” билан “Дор ур-Роҳат мусулмонлари”ни бир асар, деб қарайдилар.²⁴⁵ Чамаси, ҳар икки асар воқеаларининг бир киши томонидан ҳикоя қилиниши ва уларнинг Европа мамлакатларида бўлиб ўтганлиги, бунга асос бўлиб хизмат қилади. Иккинчи томондан, И. Гаспринскийнинг Европа мамлакатларигина эмас, Африка сафари ҳам, бир киши томонидан, Мулла Аббос Фарансавий тилидан ҳикоя қилинган. Шу сабабли уларнинг ҳар бирини алоҳида асар сифатида қарамоқ мақсадга мувофиқ. Уларнинг барчаси учун ҳикоячининг бир киши бўлиши барча воқеаларни боғлаб туришга ва яхлит, муштарак бир нуқтаи назарни белгилаб олишга ўнғай бўлганлигини ҳисобга олиш керак. Профессор Явуз Акпинар мазкур асарларни атрофлича ўрганиб, барча нашрларини таққослаб, чоп этган уч жилдлигида “Фарангистон мактублари” билан “Дор ур-Роҳат мусулмонлари”ни бир-бирини тўлдирувчи, бири иккинчисининг давоми бўлган мустақил асарлар сифатида қарайди²⁴⁶. Шундай ёндошиш анча мантиқли кўринади.

Ҳозирги вақтда Гаспринскийнинг адабий асарлари бир неча бор нашрдан чиқди. Бу асарлар проф. Явуз Акпинар²⁴⁷, Керимов И.А.²⁴⁸ ва Эржумент Дурсун, Эржан Шакарят²⁴⁹лар томонидан нашр қилинди. Бу нашр қилинган асарлар ичида энг мукаммали проф. Явуз Акпинар томонидан нашр қилинган нусхаси. Бу нашрларни бир-бирига қиёслаганда яққол кўзга ташланади.

Гаспринский адабий асарлари қаҳрамони тошкентлик Мулла Аббос исмли бир йигит. Саёҳатга чиқмасидан олдин 22 ёшда бўлган Мулла Аббос отаси вафотидан кейин катта бойликка меросхўр қолди. У отасидан айрилиб, бу дунёда ёлиз қолганидан сўнг, дунё кезиб, саёҳат қилмоқчи бўлди. “...Юрт кезмоқ, саёҳат қилмоқ - улуғ бир дарсхонада дарс олмоқ мақомида²⁵⁰” деб ўйлаган Мулла Аббос барча ишларини ташлаб, йўлга чиқди. У Тошкент мадрасаларидан бирида диний таҳсил кўрган. Дунёвий илмлардан беҳабар. Дини исломда муқаддас ҳисобланган

²⁴⁵ Кримлик проф. Керимов И.А (Бу ҳақда қаранг: Гаспринский Исмаил. Молла Аббас (роман). Эки томлукъ. Биринджи том. Симферополь, 2001), шунингдек, Туркияда “Исмоил Гаспринский. Мулла Аббоснинг Европа можаролари” номи остида “Фарангистон мактублари” ва “Дор ур-роҳат мусулмонлари”ни эълон қилган Эржумент Дурсун ва Эржан Шакарят юқорида номи тилга олиган барча асарлар яхлит бир “Мулла Аббос” романи парчалари деб ҳисоблайдилар (Бу ҳақда қаранг: Исмоил Гаспринский. Мулла Аббоснинг Европа можаролари. Истанбул, 2002).

²⁴⁶ Бу ҳақда қаранг: Gaspıralı İsmail. Secilmiş eserleri: 1, 64-67-бетлар.

²⁴⁷ Gaspıralı İsmail. Secilmiş eserleri: 1. Roman ve Hikayeleri. İstanbul, Ötüken, 2003. Nesre Nazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazim Muradov.

²⁴⁸ Гаспринский Исмаил. Молла Аббас (роман). Эки томлукъ. Симферополь, 2001.

²⁴⁹ Исмоил Гаспринский. Мулла Аббоснинг Европа можаролари. Истанбул, 2002.

²⁵⁰ Дор ур-роҳат мусулмонлари. – Gaspıralı İsmail. Secilmiş eserleri: 1, 88-бет.

жойларни зиёрат қилиш ниятида йўлга чиққан Мулла Аббос у ёқ, бу ёқдан эшитиб, Европага ишқи тушди.

“Мол-давлатга эга, соғ-саломат бўлган мўмин бир мусулмон Ҳижозга, мамолики муқаддасияга йўл тутса, мен бўлсам кўзимни бир юмиб, очганда, золим фалакнинг ҳукми билан ўзимни Фарангистонда кўрсам бўладими!... Нима ҳам қила олардим! Пешонага битилгани шу бўлса, Худога шукур қиламан! ²⁵¹” деб ёзади у биринчи мактубида.

У ерга боришдан мақсад эса “эски китоблардан Европада замони арабу туркдан қолган азизлар ва қадамжолар борлигини билиб, уларни зиёрат этмоқ ²⁵²” эди.

Мулла Аббос мадрасада диний таълим олганига қарамай, мутаассиб эмас, аксинча янгиликка мойилроқ, уни тез қабул қиладиганлардан. Лекин ўзлигини унутмайди, эътиқоди мустаҳкам. Асар бошиданок Мулла Аббос жадид намояндаси сифатида кўзга ташланади. Мулла Аббос қаерда бўлмасин ўзининг фикрлаш усули ва ҳаракатларининг қандайдир ўзига хос бўлган жиҳатлари билан ажралиб туради. Энг аввало, унинг ҳақиқатгўйлиги, изланувчанлиги, барча нарсага қизиқиши билан бир қаторда унинг табиатидаги сабр, матонат ва кўзлаган мақсадига етиб боришлик, тиришқоқлик ва ҳоказо. Мулла Аббос ғоятда ёш бўлишига қарамай, амали ва фикрлари анчагина шаклланиб бўлган, дунёқараши кенг, тажрибали бир инсондир. Энг асосийси Мулла Аббос ишдан қўрқмайдиган, фалакнинг бутун зарбаларига дош бера оладиган, ғояси учун жон беришга ҳам тайёр турган бир йигит тимсолидир. Шу сабабдан ҳам у Судан каби узоқ бир мусулмон мамлакати озодлик курашида иштирок этиш мақсадида у томон йўл олди. Севгилиси Маргаритани шаънини сақлаб қолиш учун ўлим жазосига ҳам рози бўлади. Сирли Роҳат ўлкасидан чиқа олмаслиги маълум бўлган ҳолда эса, ватанпарвар Аббос ўз Ватани Туркистонга қайтмоқ учун бутун куч-қуввати ва иродасини тўплаб, мақсадига эришди. Яна шуни ҳам қайд этмоқ керакки, Мулла Аббос миллатчиликини қабул қилмайди, ўзида сингдира олмайди. У ислом дини тарихини ўрганиб, илм ва маданият инкишофни ёлғиз дин билан боғлайди. Чунки инсоннинг қалби соф ва имони кучли бўлса, ҳар нарсада инсониятга фойдали бўлган нарсаларга эришиши мумкин. Мулла Аббоснинг бутун фикрлари унинг ана шундай ҳаракатлари таҳлилидан келиб чиқади.

²⁵¹ Дор ур-роҳат мусулмонлари. –Кўрсатилган асар, 83-бет.

²⁵² Юқоридаги асар, 85-бет.

Гаспринский ўз асарларида яратган образлари, албатта, аввалида ўзининг ғоя ва фикрлари билан боғлангандир. Шунинг учун унинг бутун умри бўйи қилган хизматлари нафақат қримтатарлар, балки бутун турк миллати ва мусулмон олами билан чамбарчас боғлиқдир. Мулла Аббос ҳам ўзини бутун мусулмонларнинг амалга оширган ва амалга ошириши керак бўлган ишларига жавобгар деб ҳисоблайди.

Мулла Аббос диний таҳсил олганига қарамай том маънода ҳақиқий жадид. Миллат, Ватан қайғуси доим уни азоблайди. Бутун ўй-фикри илм олиш, ўрганиш, маърифатга эришиш. Қилаётган ҳатти ҳаракатлари бунинг ёрқин далили. “Фарангистон мактублари”, “Дор ур-Роҳат мусулмонлари” ва бошқа асарлар қаҳрамонлари тилидан сўйлаган Мулла Аббос энг аввало диндош ва миллатдошларини ғафлатдан уйғониб, илм олишга даъват этса, ҳукмдорлар кўзларини очиб, миллатни оёққа турғизишларига даъват қилади.

Адабиётдаги макон кўчириш усулидан устамонлик билан фойдаланган Гаспринский Европада, Андалуз халифалигида бўлиб ўтган воқеалар орқали мусулмон олами аҳволи, босқинчилар сиёсатларини фош қилишга ҳаракат қилади. Проф. Ингеборг Балдауф “Дор ур-Роҳат мусулмонлари” асарини таҳлил қилар экан, Гаспринский тасвирлаган сирли юртни “утопик идеал юрт, географик харитадан ташқарида, ажралган, барчага номаълум бир маконда жойлашган” дейди. У ўз таҳлилида давом этиб, нима учун муаллиф бундай йўл тутганлигини шарҳлайди: Асар қаҳрамони у ерга ўз ихтиёрисиз бориб қолади. Кема ҳалокати туфайли баъзида асар қаҳрамонлари номаълум ҳаёлий оролга тушиб қолишлари ҳам мумкин. Биз бу каби ривоятларни ҳали дунё яхши тадқиқ этилмаган, шундай ороллар борлигига одамларни бемалол ишонтириш мумкин бўлган даврлардан биламиз. Аммо XIX аср охирига келиб жаҳон харитасида оқ доғлар деярли кўринмай қолди. Айнан шу ҳолат Гаспринскийнинг бирор-бир номаълум географик оролни эмас, балки бир утопик макон танлаб, уни реал дунёдан ташқарида эканлигини бошқа бир восита, яъни уйқу орқали тасвирлашига сабаб бўлган. Мулла Аббоснинг ўнгими-тушими эканлиги ноаниқ - ахир у Ал-Хамрода ухлаб қолган эди. Туш эса утопиянинг севимли адабий либоси²⁵³.

Роҳат ўлкаси. Унчалик катта бўлмаган, мўжазгина бу ўлкада ҳар тарафлама тартиб ва низом, осойишталик ва гўзаллик, аҳолиси эса юксак маданият эгаси бўлганлиги Аббоснинг бирдан кўзига ташланади. Ўлканинг қаерига бормасин,

²⁵³ Ингеборг Балдауф. Замон ва макон бўйлаб саёҳат: Жадидчилик утопияси ҳақида ўйлар. Эълон қилинмаган мақоладан.

барча кўрган нарсалари янгилик, мўъжиза. Буларнинг барчаси ислом дини ва шариати асосига қурилган идеал бир давлат намунаси сифатида тасвирланади.

Европа халқларининг динлари бир, тиллари яқин бўлганлиги сабабли бир миллат сифатида қараган Гаспринский турк миллатини уларга солиштиради ва аҳволларини англатишга уринади. “...Булар (француз ва испанлар) эски қавм-қариндошлар, чунки жинслари, тиллари яқин бўлиб, мазҳаблари бир. Шундай бўлсада, французлар ва испанлар бир-бирлари билан катта урушлар қилиб, қорабоғликлар бодкубалик²⁵⁴ларни ёки бухороликлар кўқонликларни қирғинбарот қилганлари каби, улар ҳам бир-бирларини жуда қийратганлар, балки, яна қийратарлар!”, - деб турк мусулмон миллати кўзини очишга интилади.

Мусулмон ҳукмдорлари айшу ишратга берилгани, миллат келажаги ҳақида умуман ўйламасликлари, “подшоҳ саройи биргина хотин-қизлар боғчаси эмас, балки уламо ва мутафаннин²⁵⁵ мажлиси, умумий “Анжумани дониш”²⁵⁶...” бўлиши кераклигини ҳам эслатиб ўтади. “Амир қатл қилувчи, жон олувчи”, “боқиш ва қиёфатида кўрқинч” бўлган амир эмас, балки энг маданиятли ва маърифатли бўлиши керак дейди.

Мусулмон аҳлининг бошқалар кўлида хору зор бўлишига ҳам ҳукмдорларнинг калтабин сиёсатлари ва миллатнинг билимсизлигида деб қарайди. Миллат бошига тушган савдоларнинг асосий сабаби – жаҳолатдан эканлигини уқдиришга интилади. Қуйидагиларни Фаридабону тилидан гапирган Мулла Аббос кўз ўнгимизда ҳақиқий миллатпарвар зиёли сифатида гавдаланади:

“Инсон иши, инсон тартиби ҳеч қачон боқий бўлмайди. Чунки борлик ва йўқлик, тараққиёт ва таназзул сабаблари ўз ичимизда. Талофатимизга сабаб бўлган оғу ва захар, жони саодатимизга сабаб бўлган қуввайи маънавия вужудимиздадир. Тўғрилиқ ва нафсоният, ҳаққоният ва зулм, марҳамат ва ғаддорлик, танбаллик ва ғайрат, илмга муҳаббат ва жаҳолатга майл, мардлик ва олчоклик, баҳодирлик ва кўрқоқлик – барчаси инсонга хос. Шундайки, ушбу ҳолларнинг қай бири ғолиб келса, жамияти башария ана шунга мувофиқ тартиби маишат қилади... Инсонлар ҳусни ахлоқли, хуш қилиқли бўлсалар, жамият ва ҳаётлари давомли бўлиб, тараққий этар, саломат ва саодатҳол бўлурлар. Аммо, акс ҳолда, ичидан чириган олмадек, бир-бир тўкилиб инқирозга юз тутаяди. Эвоҳ! Кечаги кун соҳиб бўлганлар бугун кул ва хизматчи бўладилар, баҳодирлар ўрнига

²⁵⁴ Боқулик.

²⁵⁵ Фан олимлари.

²⁵⁶ Донишмандлар йиғини.

кўрқоқлар, аҳли инсоф ўрнига олчоқлар келадилар, Пардаи жаҳолат уламони сатр этади. Танбаллик ғайратни забт этади. Бу ҳолга етишган халқ хоҳ йиғласин, хоҳ қонли кўз ёш тўксин, охири хароб ва аянчлидирки, қор уюмидек эриб, йўқ таралиб кетади... Водариг!

Мулла Аббос ислом тарихида ёрқин из қолдирган Андалуз халифалиги мисолида мусулмон ҳукмдорлари сиёсатларини, миллатнинг иллоти бўлган баъзи гуруҳлар кирдикорларини очиб ташлади. “Туғён, танбаллик, қайғусизлик, кибр, тафриқа²⁵⁷, илон оғуси каби, вужуди давлат ва миллатни чирита бошлади. “Ҳолсизланмиш дарахтда соғ мева бўлмас” деганларидай, адолатсиз қозилар, порахўр волийлар, ақли ноқис ва ғайратсиз ҳукмдорлар келиб, фитнабозлар-уламога, ширин ёлғон сўйловчилар-содиқ бандаларга, нафсоният ва манфаати шахсия-фавоиди умумияга, риёбозлик ва намойиш учун ўқилган намозлар, амали хайрияга ва миллатпарварликка ғолиб келди!... Бу заҳар ва оғу икки юз йил Андалузнинг вужудини кемириб, хароб қилди. Бир давлат уч-тўрт қисмга бўлиниб, бир-бирларига иддао билан уруш йўлига ўтдилар. Шаҳар шаҳар билан, вилоят вилоят билан тескари бўлиб, душман тушдилар! Бир-бирларига қонли чоҳлар, номсиз, шонсиз қабрлар ҳозирлаганликларини тушуниб етмадилар! Инсон иши бу-я, ёҳу!”.

Русиянинг Туркистонга бостириб келишини олдиндан кўра билган миллат фидойиларининг сўзларини эътиборга олмаган хону амирларни танқид остига олди. Мулла Аббос бу фикрларини ўша вақтда Русия қўл остида бўлган Туркистон ҳукмдорларига тўғридан тўғри айта олмас эди. Шунинг учун у яна тарихга, Андалуз халифалигидан гап очади. “Инқирозга қирқ-эллик йил қолганида бу ишнинг охири нима билан тугадини фаҳмлаган одамлар бўлган бўлсалар-да, не фойда? Аввало, бундайлар оз эди. Уларга кулоқ тутганлар эса, ундан-да оз эди! Чунки, билганлар ҳақиқат ҳолни баён қилардилар, ҳақиқат ҳол эса аччиқ ва оғули эди”.

Мулла Аббос чинакам ватанпарвар, Ватан учун “жон ва бошни фидо қилмоқ ва номус ила дунёдан кетмоқ-номуссизлик ила бориб, душманга асир бўлишдан минг мартаба лаззатли ва шарафлидир” деб билади. Кези келганда “ўлка ва ватан айби учун қипққизил бўлиб, қонли терга” ботди.

Одессада танишгани Жозефина унга “чалма²⁵⁸ ва судрама чопонни ташлаш керак. Фарангистонда бундай кийим кийилмаганлиги боис ҳар кишининг кўзи

²⁵⁷ Бўлиниш.

²⁵⁸ Салла.

сизда бўлади. Томоша бўласиз. Фарангча кийинсангиз, бемалол юрасиз, кимса танимаиди, эътибор қилмаиди!” деган сўзига “йўқ, йўқ, Жозефина хоним, икки кўз эмас, қирқ кўз билан қарасинлар, чалмамни ҳам, чопонимни ҳам ташламайман! ...Табдили қиёфат²⁵⁹ лозим бўлса, Фарангистон саёҳатидан воз кечиши”ни айтади. Истанбулликлар кийими ва фāс²⁶⁰ кийиш таклиф қилинганда эса “бошларидаги фасларини олиб ташланг, бирор фарангдан фарқи йўқ. Мусулмон эканликлари фақатгина фасдан маълум... Мен Туркистонликман, билсинлар, кўрсинлар...” деган Мулла Аббос ҳақиқий ватанпарвар эканлигини исботлайди.

Яна ҳукмдорларга қарата айтилган фикрларини бу сафар Андалуз лашкарбошиларидан бўлган Мусо бин Абу ал-Ғазон тилидан сўзлайди: “Душманга таслим ила жон ва молимизни омон сақлаб бўлмайди. Ўзимиз асир ва кул бўламиз, молимиз эса яғмо ва ғоратда қолади! Душман қиличидан кўрққан бу кўзларимиз хотин-қизларимизни уларнинг қучоқларида ва ишрат мажлисларида шароб қадахлари тўлатишларини кўражакдир!”.

Олдинги замонларда Туркистон олами ислом учун маърифат ва илм чашмаси бўлганлигидан фахрланган Мулла Аббос Бухорони Парижга тенглаштиради. “Туркистон учун Бухоройи шариф қандай бўлса, Фарангистон учун ҳам Париж шаҳри шундай. Фарангларнинг гулшан-боғчаси, фунун ва маърифат чашмаси бу шаҳардир”, дейди.

Рохат ўлкасидан чиқиб кета олмаслигини билганда эса ўз Ватанига қайтиш учун курашди, ҳақ-ҳуқуқини талаб қилиб, мақсадига эришди. Шайх Жалолнинг “маишатимизга қўшилиб, кўниқиб кетасан ва Туркистонга қайтиш фикридан воз кечиб, биз билан бирга қоласан...” деган сўзлари “дўстона ва мулойимлик” билан айтилган бўлса-да, бу сўзларнинг “ҳар бири тош каби тегиб, ...ич-бағри” ёнди. “...Ҳар кас туғилган ватанига ошиқ” эканлигини айтган Аббос мажлис томонидан ўлкадан чиқиб кетиш рад қилинганлигини эшитганидан сўнг “Ватанимга қайтиш фикридан қайтмайман. Гуноҳим недирки, маҳбус ҳолига қўясиз? Ҳур ва болиғ мусулмонман” деганча ҳаққини талаб қилади. Унинг бу ҳатти ҳаракатлари барча мусулмонлар учун ўрнак, ибрат эди.

Босқинчилар билан тил топишишга, улар билан турли аҳдномалар имзолаб, салтанатларини сақлаб қолишга уринган баъзи ҳукмдорларга ишора қилган ҳолда яна ўша Мусо бин Абу ал-Ғазон тилидан шу сўзларни айтади: “Муқоваланомага

²⁵⁹ Қиёфатни ўзгартириш.

²⁶⁰ Туркларнинг бош кийими

ишонаяпсизми?! Таслим бўлган шаҳарлар тақдирдан ибрат олинг! ...Ҳали иттифоқимизни бузиб, Ғарнатага эгалик қилсалар, бошимизга не ишлар, не балолар келади, кўрасиз!... Ғарната ҳукуматида уч миллион мусулмон аҳолиси бўлишига қарамай, душманга ўзимизни ўз қўлимиз билан асир қилишга нима мажбур этмоқда? Бизга вожиб бўлган нарса- сўнгги, охириги нафасга қадар миллат ва юрт қайғусида ғайрат қилмоқдир. Жаноби Ҳақ оғир кунларда ўзи кўллайди. Бу йўлда жон ва бошни фидо қилмоқ ва номус ила дунёдан кетмоқ- номуссизлик ила бориб, душманга асир бўлишдан минг мартаба лаззатли ва шарафлидир”.

Ўз миллати ва давлатини муҳофазасини эплай олмаган, “ҳукуматини сақлай олмаган подшоҳ, хотин каби йиғлаши керак” деган аччиқ ҳақиқатни айта олишга журъат қилган Мулла Аббос ўқувчи кўз ўнгида ҳақиқий миллатпарвар, ватанпарвар шахс сифатида гавдаланади.

Мулла Аббос асарнинг бошқа персонажлари тилидан испанларнинг Андалузни босиб олганларидан кейин олиб борган сиёсатлари орқали Русия давлатининг империя худудидаги “ғайрижинслар” борасида юргизган сиёсатини танқид остига олганлигини ҳам кўришимиз мумкин. Муаллифнинг сиёсий ўткирлиги, асардаги юксак бадиият Гаспринскийни жасорат ила фаолият кўрсатган бир ёзувчи сифатида кўрсатади. Яъни, муаллиф, ўз вақтида миллий озодлик борасидаги курашларни ёритишни истамаган ва бутун жони ва қони ила бундай ҳаракатларни инкор этган империялар, уларнинг занжирида тугилган цензураларни чеклаб ўтиб, ёритишга эришган. Фаридабону тилидан айтилган ушбу сўзлар бунган далил: “Мактабларда таҳсил ва тарбия ман қилинди. Вақфлар хазинага олинди ёхуд ўз руҳонийсига берилди. Хуллас, мусулмоннинг қўли ва қанотини қирқа бошладилар. Кичик бир гуноҳ ё шубҳа билан мусулмонларнинг бор мулкани олиб, ўзини, бола-чақасини асир қилардилар. Фиғон ва фарёд Андалузнинг у бошидан бу бошига қадар қошлаб олди. Аҳли исломнинг кўз ёшига яҳудийларнинг кўз ёши қўшилди. Чунки, уларга ҳам зулм қилинаётган эди”.

Мамлакатнинг фаровонлиги ҳукмдорларнинг одилона идора қилиши ҳамда илму ҳунар ривожига деб билди. “Давлатнинг бойлиги миллатнинг бойлигидан келади. Миллатнинг бойлиги эса одилона идора қилиш ила ҳунар, саноат ва илмдандир. Ўқиш ва унга тарғиб қилиш, илму фунун ҳам бу бойлик ва мўлкўлчилик нисбатида...”

Миллат ҳақида фикр юритар экан, “миллат ва халқ учун бойлик ва саодат олтинда эмас, иш ва ҳунарда...” дейди. “Бир давлат ёки миллат хароб бўладиган бўлса, энг аввало, илмсиз ва маърифатсиз қолади. Шу ҳолда қўй сингари, фаҳмсиз-идроксиз, ўз бошларини ўзлари узатиб тураверадилар. Нима қилсинларки, кўзлари боғлиқ”лиги сабабли бошқа миллатларга тобеъ, қул бўлди. Шунинг учун ҳам “олами исломиятга мусаллат²⁶¹ бўлган мустабидларнинг бу ҳолларига таажжуб этилмиш. Оллоҳ бандаларини соғин мол деб, ҳисоб қиладиганлардан бошқа нарсани кутиш тўғри эмас. Таажжублиси шуки, уч-тўрт юзи бир қўшинга ғолиб келадиган, етиштирган уч-тўрт олимнинг зиёи камолоти асрларни мунаввар қилган қавми нажибнинг бу қадар тушкунлиги қанчалар мискинликдир. Ватан ва истикболларини барбод этган, касби қорларини йиғиштириб, сафоҳат ботқоқларига отган амирларига итоат ва қуллуқ қилишларига ажабланмаслик мумкин эмас. Бунинг асосий сабаби маълум: жаҳолат” эканлигини ачиниб сўзлайди.

Мусулмонларни эса “замони ҳозирада ғафлат уйқусида ва дарёи қоронғуда” эканликларини ағлатишга уринган Мулла Аббос, илм олиш, маърифатли бўлишга чорлаб, “...мурод Худоники, инсон бир восита, холос. Ҳар ҳолда маълумот ва камолотдан куч олган ақл инсон учун чашмаи бахт ва саодатдир...” дейди.

Барча нарсадан беҳабар бўла туриб “илм, билим ва ҳунарда ўзимизни биринчи” ҳисоб қилишимиз ақлга тўғри келмайди. Ўз вақтида “Чин двлати ёлғиз ўзини инсон билиб, улум ва ҳунар фақатгина ўзида эканлигига ишониб, бошқа миллатларни паст ва ваҳший ҳисоблаб, улар билан мухорабат ва унсият²⁶² қилмай, не ҳолга” келганлигини мисол келтириб, “барчаси бола ва сибён²⁶³ фаҳмида қолиб, тўрт юз миллионлик бир давлат, бир қафтдек Белжика²⁶⁴ ҳукумати афранжияси қадар нуфуз ва кудрати бўлмагани маълумдир... Қандай бўлсинки, тўрт юз миллион Хитой халқи тўрт юз миллион сибён мақомида бўлса” дейди.

“Бу асрда кўрилган хароблик; саёҳат, тижорат касб ва қор майдонларида аҳли исломнинг европалиларга мағлуб бўлиши, фақатгина мана шу ожизликнинг самарасидир. Агар, аҳли Туркистон кўз очиб, дунё кўриб, хоби ғафлат²⁶⁵ дан

²⁶¹ Салтанат ўрнатиш, эгалик қилиш.

²⁶² Муомала ва яқинлашув.

²⁶³ Болалар.

²⁶⁴ Белгия.

²⁶⁵ Ғафлат уйқуси.

уйғонмас экан ва бир нарса билмаганликларини тушуниб, билишга ғайрат қилмас экан, дунё-дунё мол ва сарват ²⁶⁶, касб ва тижорат кўпроқ билгувчи, комил халқларга ўтиши табиий бир ҳолдир. Бу ҳол эса, барча инкирознинг муқаддимасидир. Бир кишининг иши иш бўлмаса, билгани билим бўлмаса, тижорат ва саноати мақбул ва мўътабар бўлмаса, бу дунёда нима қилади? Миллат ҳам шундай...” Мулла Аббоснинг миллат борасида куйиниб гапирганлари аччиқ ҳақиқат эди.

Мусулмон ҳукмдорларига Амир Темур ва унинг набираси Улуғбекни ибрат қилиб кўрсатади ва улар каби илм-фан ҳомийлари бўлишларини истайди. “...Амир Темур замонида ва боҳусус, ўғли Улуғбек замони салтанатида Самарқанд илм ва фунун ва ишлаб чиқариш соҳаларида олами исломиятнинг биринчи балдаларидан эди. “Илм ва фунун подшоҳларни ҳам мушарраф этар” деганларидай, ҳам ўқир эдилар, ҳам илмга катта ёрдам берардилар. Исмидан билиш мумкин бўлган Темурнинг тўпол²⁶⁷ ва оқсоқлиги нисф дунёни забт этишига монёъ бўлмаган бўлса-да, агар у басиратсиз, кўзсиз, яъни илмсиз бўлса эди, дунёнинг ярмига молик бўлмас эди. Жоҳиллик ва нодонлик билан футуҳот ва шижоатнинг бир ерда жамланиши мумкин эмас”.

Гаспринскийнинг асл мақсади турк миллатини, умуман мусулмон оламини ажодлари каби билимли, маърифатли қилиш эди. У яратган образ, Мулла Аббос ҳам мана шу йўлда хизмат қилмоғи лозим эди.

Ўз ҳаракатлари билан барчани илм олишга чорлаган Мулла Аббоснинг илм борасидаги фикрлари ҳам диққатга сазовор. “Дунёда тўймаган ва тўймайдиган бир нарса борки, у – илм ва маърифат. Нақадар кўп олсанг ҳам озга ўхшаб кўринаверади, булар. Илм ва маърифат нури-олтин, қайси ўлкада чиқса ҳам, жумла дунёга қийматли ва мақбул. Нақадар кўп бўлса ҳам оз кўринаверади... Инсон олтин, жавҳар кўриб, кадр-қийматини билса, олишни истамайдими? Илм, ҳақиқат ва маърифат зиёи шамс ²⁶⁸ кабидир. Жумла оламга ёруғлик ва қувват беради. Олам учун муштарак бўлган бир неъмат ва эҳсондир”.

Мулла Аббоснинг Роҳат ўлкасидаги қишлоқ имоми билан бўлган суҳбатида унинг асл муддаоси, миллатнинг илллати бўлган жаҳолат нимада эканлиги очиб берилади. “Бухоро ўлкаси илм билан мушарраф бир ўлка ва уламо боғчаси эканини ривоят қиладилар, ажабо, мадрасалари не тартибда ва

²⁶⁶ Бойлик.

²⁶⁷ Оқсоқ.

²⁶⁸ Қуёш нури.

фунуннинг жами таҳсил қилинадими?” деган саволга “дин ва шариатдан бошқа фан ва илм таҳсил қилинмайди” жавобини олган имом: “Сизнинг диёрларда табиб, кимёгар, меъмор ва муҳандислар керак бўлмайдими? Сизнинг хонлар ва ҳукуматлар идорайи мулк ва давлат ²⁶⁹ учун умури идора ²⁷⁰ га, фунуни молия ²⁷¹ га, мохир маъмурларга ва тўраларга ҳожат сезмайдиларми?” деб яна савол беради.

Мулла Аббос эса “...мадрасаларда диний илмлардан бошқа бирор фан ўқитилмайди. Тибб, ҳандаса, кимё, физика, илми сарват ²⁷² ва бошқа шу каби фанлардан дарс берилмайди, аҳли руҳониядан бўлак аркони мулк ва миллат етиштирилмайди”, деб жавоб беради.

Мулла Аббос имом тилидан сўзлар экан, миллатни бу аҳволидан жуда ачинади, бошқалар олдида уялади. Имом орқали ўз муддосини изҳор қилади: “...Фунуни мутанаввиъа ²⁷³ ва камолатдан бебахра ҳолда дунёда қандай яшаяпсизлар? Ажабо! Ҳукуматларингиз нечук идора, нечук муҳофаза қилинади?...

-Нақадар аянчли, нақадар даҳшатли ғафлат – бу! Ёху! ...Кўзи бойланган киши юра оладими? Тупроқни билмай – экин экасиз, сувни билмай – сув ичасиз, дунёни билмай – умр ва кун кечирасиз... Воҳ, қандай шўр пешоналик, қандай ғафлат! Жаноби Ҳақ ислоҳ айла. Оддий халқ, майли, билмасин. Аммо аркони давлат, казо-казо тўразодалар ҳам фани фароиз ²⁷⁴ нинг ўз ўрни борлигини, ...билмайдиларми?! Мамлакатни бошқариш учун ҳам бошқа қатор фанлар ва камолот керак. Илм бор-дин учун, илм бор-кун учун, илм бор-руҳ учун, илм бор-бадан учун...”

“...Иншооллоҳ, замона келур, аҳли Туркистон ҳам фунун ва камолот ошноси бўлиб, тарийқи тараққия ²⁷⁵ га минар... Ғафлат нақадар кучли бўлмасин, келиб-кетар бир ҳолдир” дея ўз истакларини ҳам билдиради.

Мусулмон мактабларидаги ўқитиш тизими бутунлай яроқсиз ҳолга келгани, бунинг оқибатида эса “аҳолининг, ярми эҳтимол, ўқишни билар. Аммо ёзишни биладиган юздан ўнлар чиқар” деган Мулла Аббос “ўқиш-ёзиш ва илм олишнинг барча муслим ва муслимага фарз эканлиги сизларга маълум эмасми? Маълум бўлса, нега бажармайсизлар? Бунга менинг ақлим етмади! Камолот борасида – инкор; таҳсилда – кўринмас кор”, дея мурожаат қилади ва “нима

²⁶⁹ Давлат ва мамлакат бошқаруви.

²⁷⁰ Девонхона кўзда тутилмоқда.

²⁷¹ Молиявий илмлар.

²⁷² Сиёсий иқтисод.

²⁷³ Турли фанлар.

²⁷⁴ Мусулмонлик фарзларига оид удумлар кўзда тутилади.

²⁷⁵ Тараққиёт, ривожланиш йўли.

десам ҳам, жоним оғриганидан айтаман. Диндошларимнинг бу паришон ҳолларига афеусландим, ачиндим...” деб дил изхори қилади.

“Европа илгарилари мусулмонлардан олган дарслари самараси ўларок ҳозирги даражаларига етишдилар. Булар мусулмон эмас, аммо, кўп ҳоллари ислом қоидаларига асослангандек туюлади”. Мушоҳада қилади Мулла Аббос. Европада “барчанинг ўқиш-ёзиш ва илм олиши, “илм жумлага фарз” ҳукмига кўра одат... Бу қоида ислом қоидаси. Лекин, мусулмонлар орасида қўлланилмаганлиги сабабли... юз мусулмондан ўн беши ўқир-ёзар, юз француздан ўн беш нодон топилмайди”. “Билиш ва ўрганиш борасида фарангларнинг ҳавас ва ғайратларига таажжубда қоласан, киши. Қари, ёш, бой, фақир-ҳар ким ўқиш ва билиш тараддудиди”. Бундан ибрат олиш керак. Бу масалани фикр қилмоқ керак. Туркистонда “фаранглар – шайтон”, дейдилар. Йўқ, шайтон эмас, комил ва моҳир одамлар.

Шундай бўлса-да, Мулла Аббос Европа ҳозирги вақтда бутун дунёга ўрناк бўлганлигидан унга кўр-кўрона тақлид қилишни ҳам хоҳламайди. Шарқ ва Ғарб маданиятларини солиштиради ва мусулмон маданияти ҳар тарафлама усутун эканлигини исбот қилади. “Фарангистоннинг аҳволи зоҳира²⁷⁶си жуда ялтироқ, ёқимли ва зиёли бўлса-да, сариқ ва оқ маъданнинг ҳаммаси ҳам олтин-кумуш эмаслиги” мисолини келтиради.

Маданият ҳақида мулоҳаза юритар экан, “маданиятнинг ўлчови ва мезони-инсонларнинг аҳволидир” дейди. Ғарб маданияти эски Юнон маданиятининг вориси бўлиб, ундан ўта ривожланиб ҳам кетмаганлиги, “қозон-товоқлар тоза ва янги; лекин, ичидаги аксари эскиб қолган нарса”лар эканлиги борасида мушоҳада қилади.

“Дарҳақиқат, Европанинг тараққиёти санойиси ва тўплаган молу бойликлари эскиларнинг тушларига ҳам кирмаган даражада бўлса-да, фойдаси бормики, маданияти ҳозира соясида кўзи тўла ёш, ўзи мазлум бўлганлар аввалги замонлардан кам бўлмаса...” деган фикрлар уни чулғаб олган.

Ғарб маданияти ичидан чириб бораётганлиги, “инсонларнинг раҳбари махсусалари “фойда” ва “нафс” эканлигидан ҳам “турли Социалист мазҳаблари пайдо бўлиб, Европа ичида, Европа маданиятига қонли душман бўлган миллионлаб одамлар чиқмоқдалар; Лекин улар маданияти ҳозирага қарши чиқиб, боби

²⁷⁶ Ташқи кўриниш, ташқи қиёфа.

саодат ²⁷⁷ни кўрдиларми? Йўк...! Улар йўлдан адашиб, йўл кўрсатишга муҳтож кўр-сўқир ҳолидадилар” дейди. Фикрларининг исботи сифатида эса бир далил келтиради: “Мамолики афранжиянинг ҳар қайсисида сана ва сана миллионлаб пул топилади ва сарф қилиниб, мактабларда неча турли илм ва маърифат таълим қилинади. Бу таҳсил ва тааллум²⁷⁸дан муродлари битта, касбу кор учун олати моддия ва ақлия яратмоқдан иборат. Таҳсил ва мактаблари ила фаранглар биринчи устодлар, биринчи ишчилар ҳисобланадилар; аммо, биринчи “инсонлар” бўлмоқлари учун таҳсиллари кофий²⁷⁹ ва етарлик эмасдир... Шунинг учун, маърифат тарбияга; ақл ахлоққа; манманлик ва нафс ҳаққониятга ғолиб келмоқда! Молнинг кўплиги ва касрати, саноат ва ҳунарнинг тараққийси инсонларни саодатли қила олмайди. Саодати инсониянинг чашмаси биттадир. У ҳам бўлса – ҳаққониятдир! Улум, таҳсил ва тарбия ҳаққоният интишори ²⁸⁰га хизмат қилмагунича, инсон зоти саодатдан йироқ қолаверади. Европанинг гуллаб-яшнаши, порлоқлиги саноат ва техника самараси бўлиб, саодати умумий самараси эмас”. “Замонамизда саноат, тижорат, сарват ²⁸¹ ва нуфуз ҳаммаси фаранг ақвомида. Уларнинг дунёга ҳоким бўлганлари бизга ҳам маълум. Лекин маданият ва маишатлари нуқсонлидир. Фарангистоннинг вужуди сиз ўйлаган даражада саломат эмас”лигдан ҳам бошқа миллатлар “Европани муаллим ва хўжа тутишлари керак эса-да, Европанинг тажриба ва хатоларидан ҳисса ва ибрат олиб, ундан аъло, ундан саодатли сурати маишат қуришга ғайрат қилишлари янада зарур” деган хулосага келади.

Мулла Аббос ўткир сиёсатчи ҳамдир. Унинг ҳаракатлари муаллиф ғояларининг акс садоси эди. Ўз вақтида миллий озодлик борасидаги курашларни ёритишни истамаган ва бутун жони ва қони ила бундай ҳаракатларни инкор этган империялар, уларнинг занжирида тугилган цензураларни чеклаб ўтиб, Гаспринский, керакли вақтда, тўғридан-тўғри миллий озодлик ҳаракатида курашган қаҳрамонлар хусусида гапириб, хатто ўзи ҳам бу курашга тайёр эканлигини очик айта олган ва буни ўз ҳаракатлари билан кўрсатиб берган эди.

Маълумки, мусулмон Шарқидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ўша вақтда рус мустамлакачиларини қаттиқ ташвишга солган эди. 1898 йили подшо амалдорларидан бўлган Владимир Череванский Судан ва Жазоир қўзғолони

²⁷⁷ Бахт-саодат эшиги.

²⁷⁸ Ўргатиш.

²⁷⁹ Етарли.

²⁸⁰ Ёйилиши, тарқалиши, томир отиши.

²⁸¹ Бойлик.

хақида шундай ёзган эди: “Мусулмонлар ўртасидаги тенгликни тиклаш ҳамда мусулмон мамлактларидаги ўзгалар ҳукмронлигига чек қўйишга чақирилганлигини эълон қилган Маҳди (Муҳаммад Аҳмад) фаол ҳаракат бошлади... Судан кўзғолони давомида Маҳдининг ғазотга даъвати бутун мусулмон дунёсига ёйилди... Бу таҳликали вазиятда олдинда кутилиши мумкин бўлган фанатик портлашдан чўчиб, Туркистон генерал-губернатори Судан ислохотчисини сохта Маҳдий деб эълон қилишни талаб қилди²⁸²”.

Мулла Аббос Суданда, Маҳди Муҳаммад Аҳмад исмли бир киши чиқиб, Миср ҳукумати ва Мисрга келган инглизлар билан муҳораба бошлагани борасида хабарлар келгани ва французлар, инглизларнинг Ўрта Ер денгизи соҳилларида касби қувват ва нуфуз этаётганлари хушларига ёқмай, уларга қарши чиқиб, аҳли Суданга ёрдам бермоқ мақсадида бўлганликларини ва баъзи ватанпарварларнинг Суданга бориб, Маҳди Муҳаммад Аҳмадга хизмат қилиш фикрида... эканликларидан сўз очиб, “муҳорабада бўлиш бир кайф ва ифтихор...” деб юқорида ёзиб ўтилган подшо маъмурларининг таҳликаларини четлаб ўта олган эди.

Ўша вақтда бўлаётган жаҳондаги сиёсий жараён ҳам четда қолмади. “Қизик, французлар, арабларга қарши кураш олиб бораётган инглизларга кундошлик қиладилар. Сизларга бундан нима фойда-ю, нима зарар? Ўрта Ер денгизни кўзлайсиз-у, Африка ичкарасида муҳораба қиласизми?...” Бу фикрлар унинг сиёсий жиҳатдан етуклигини билдиради.

Инглизларнинг сиёсий манфаатлари учун хизмат қилган венгр шарқшуноси Вамберининг Туркистонга қилган саёҳатини таҳлил қилади. “Унинг Туркистонга саёҳатидан мақсади не эди? Унинг давлатини Туркистонда бир турли иши ва мудохала²⁸³си бўлмаса”. Икки муносабатни келтиради. Бири расмий, иккинчиси норасмий. Вамберининг Туркистонга қилган саёҳатидан кўзлаган мақсади расмий равишда бундан иборат:

“Гап бундай..., Венгрия халқлари қадим замонда Туркистондан ҳижрат²⁸⁴ қилиб, бу тарафларда сокин²⁸⁵ бўлиб қолганлар. Татар ва турк қавмига мансуб бир фирқа бўлганларидан, эски юртларини зиёрат қилиш, венгр тили билан

²⁸² Содиқов Ҳ. ва бошқалар. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Т.: Шарқ, 2000, 322-323-бетлар.

²⁸³ Ичига кириш.

²⁸⁴ Кўчмоқ, яшаш жойини ўзгартирмақ.

²⁸⁵ Ўтрок.

Туркистон тиллари орасида бўлган фарқ ва муносабатини кашф ва тажриба қилмоқ афкорида бўлган. Сабаби-шу”.

Норасмий, лекин ҳақиқий мақсад эса қуйидагидача эди: “Айтишларича, Вамбери дарвеш қиёфасига кириб, Туркистонга тилни кашф этиш учун борган эмас. Бу одамни у тарафга инглиз ҳукумати йўллаган. Унинг вақти саёҳатида руслар Оқмасжид ва Авлиё Ота қалъаларини олиб, Қўқон ва Тошкентга яқинлашиб келар эдилар. Инглизлар... ўз тасарруфларидаги Ҳиндистондан хавотирга тушиб, русларнинг Туркистонга яқинлашаётганини ёқтирмасдилар. Шу сабаб, Туркистон аҳволини яхшироқ билишни истардилар. Ҳар турли шубҳалардан холи бўлиши учун инглиз жосусини эмас, венгрияли Вамберини юборганлар. Шундан кейин Вамбери Эрон, Хивадан ўтиб, Бухорога боради ва Афғонистонни айланиб қайтади. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон ва Бухоро Амири, марҳум Музафариддин билан кўришиб, барчаларини усмонли дарвеш эканлигига ишонтирган”.

Бу келтирилган фикрлар ўша вақтдаги цензураларни чеклаб ўтиб, баралла айтилган фикрлар эди.

Маълумки, мусиқа ҳақидаги баҳслар XX аср бошларида Туркистонда жуда катта баҳсларга сабаб бўлган эди. Диний мазмунда бўлган “Ал-Ислоҳ” журналида бу хусусда кўплаб мақолалар эълон қилинган. Мақола муаллифлари Қуръон ва ҳадислардан далиллар келтириб бирлари жоиз десалар, бошқалари номаъқул иш деб қарши чиққан эдилар. Мулла Аббос ҳам жадид сифатида бу масала ҳақида фикр билдирмаслиги мумкин эмас эди. Бир суҳбат чоғида “Туркистонда жир²⁸⁶ ва мусиқа одобсизлик ва тақводорликка монеъ ҳисобланади” деган сўзларни айтиш билан бу мавзу ҳақидаги фикрларини Фаридабонунинг отаси шайх Абдулло тилидан айтади:

Мусиқадан одобсизлик ва олчоғлик йўлида фойдаланмаслик керак, албатта. Чунки, мусиқа нозик хиссиётлар ва руҳнинг таржимонидир. Ризолик ва масруриятнинг сурати зоҳири²⁸⁷ дир. Махлуқ²⁸⁸нинг масрурияти индаллоҳ²⁸⁹ номашруъ²⁹⁰ эмас. Одобона мусиқа ва ихлосли муножот инсонни аслиқдан зиёда тоат ва ибодатга жалб қилади... Ҳунар ва илмнинг барчаси муқаддас, лекин ҳамма гап улардан қайдай фойдаланишга боғлиқ. Илм ақлни очганидек, одобона

²⁸⁶ Ашула.

²⁸⁷ Очиқ намоён бўлиши.

²⁸⁸ Яратилган нарсалар, инсон.

²⁸⁹ Оллоҳ олдида.

²⁹⁰ Номақбул.

муסיқа кўнгил ва ҳиссиётни очади, уни тарбия қилади, инсонларга мулояма²⁹¹ ва юмшоқлик беради. Қози бўлган таҳсил қилган илми ҳуқуқ билан жамоани маъмур ва роҳатли қила олади. Аммо, уларни ёмонлик учун қўлласа, хароб бўлишига сабабчи бўлади. Комил кимёчи илми кимё воситасида дори ва иложлар тартиб қилиб, инсонларнинг шифосига сабаб бўлиши билан бир қаторда, захар ва оғулар яратиб, вафот ва ажалларига ҳам сабаб бўла олади. Шу сабабдан илми ҳуқуқ ва кимё тарк қилинмаганлиги каби, муסיқа ҳам одоби исломияга акс, деб ўйланмаслиги керак.

Бу ўша даврнинг зиёли бўлган ҳақиқий жадиднинг фикрлари эди.

Театр саянати XIX аср охирларида мусулмон мамлакатларида хали умуман бир асосга ҳам эга эмас эди. Мулла Аббос ўз мухлисларини театр билан таништириб: “Театр надир десангиз – бу шундай бир тамошо ва сайр хонасидирки, унда бўлган нарсалардан гапирадилар, бўлмаган ҳолларни ҳам баён қиладилар. Хотин-қизлар очилиши мумкин бўлмаган жойларини-да очиб юраверадилар” дейди. Лекин бу европача театр эканлигини ҳисобга олиб, Фарангистон аҳволи шундай-да!- деб уқтириб ҳам кўяди.

Театр ҳақида бошланган мулоҳаза ўша вақтдаги мусулмон оламида бўлаётган яна бир баҳсли мавзу, аёллар ва ҳижоб масаласига уланиб кетади: “Ҳар нима бўлса марҳамат ва неъмат деб биламан. Ҳеч ҳам очилмасинлар, демайман: лекин бундай гавжум жамоа орасида бундай юрмокни ҳам муносиб кўрмайман”. Бу, албатта, Мулла Аббоснинг фикри. Лекин Мулла Аббос “Таржимон” ўқувчилари ва ҳатто газета чиқармоқ масаласида “дажжоллик” қилиб, тўсқинлик қилган кимсаларни ҳам ўз мактублари орқали ром қилиб олган сайёҳ. Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, унинг бундай нозик масалалардаги мулоҳазалари оммага ўз таъсирини ўтказганлигини гувоҳи бўламиз. 1893 йили “Таржимон” таҳририятига Қозон шаҳридан келган бир мактубда ушбу сатрлар бор: “Ҳурматли муҳаррир афанди. Мулла Аббос исмли ходимингиз қаерда, соғ-саломатми? Яна мактубларини давом эттирадими? Унинг мактублари, газетани куфр деб ўқимаган кишиларни-да ўқувчиларга айлантормоқда. Мулла Аббос уларнинг кўр кўзларини очмоқда. Биз бундан жуда ҳам хурсандмиз”.

Яна театр масаласига қайтсак. Мулла Аббос Одесса шаҳрида кўрган театр тамошасига муносабати қуйидагича:

²⁹¹ Мулойимлик.

Бир ўйин тамом бўлди. Ўйинчилар, хотин ва эр кишилар, ўпишиб, кучоклашиб ичкарига кириб кетдилар... Чаршоф ²⁹² тушди. ...Тамоша ёмон эмас, ўйин мазмунига кўра, кўп вақт сафарда бўлиб, уйига қайтган эр, албатта, хотини ва рафиқасини соғинади. Айтган шеър ва ашулалари муҳаббатларига доир бўлса керак, албатта. Лекин, сабрсизлик қилдилар. Парда тушар-тушмас, ўпиша бошладилар... Ўпишмоқ хато эмас. Эр ва хотин бир-бири учун неъматдир. Лекин, бундай ишлар ёлғиз қолганда бўлиши керак. Бундай ошкоралик ярашмайди. Гул ила булбул ё ярим кечада, ё сахар маҳали севишадилар. Сас узоқ кетса-да, муҳаббат, севинч мастурдир...

Аббоснинг театр ҳақидаги мулоҳазалари шундан нарига ўтмайди. Унинг икр-чикирларини гапиришига эҳтиёж ҳам йўқ эди.

Мулла Аббос сиймоси тафсилотли, марокли ва нозик суратда ишланганини қайд этмоқ керак. Муаллиф уни тасвирлашда бош қахрамонга хос бўлган бир қатор табиий чизгилар орқали уни турли ҳолатларга солиб, зиёли инсонга хос характер нуқталарини янада ойдинлаштириб беради. Яна шуни ҳам қайд этмоқ керакки, Мулла Аббос ислом дини тарихини ўрганиб уни дунёвий билимлар билан мустаҳкамлайди, илм ва маданият инкишофни ёлғиз дин билан боғлайди. Чунки инсоннинг қалби соф ва имони кучли бўлса, ҳар нарсада инсониятга фойдали бўлган нарсаларга эришиши мумкин.

Асарда Мулла Аббос ўз замонасининг энг долзарб масалаларини таҳлилга тортади ва бир қадар ечимини ҳам топади. Бу ислом дунёсида давлатчилик, суд, аёллар масаласи, диний илмлар билан бир қаторда дунёвий билимларни ҳам таҳсил қилиш, мусиқа, театр...

Мулла Аббос хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқларини замонавий бир ҳолда қабул қилади, ўз ўрнига қўяди. Лекин у вақтдаги ислом дунёсидаги хотин-қизларнинг аҳволини кўз кўз олдимизга келтирсак, албатта, у тавсиф этган мусулмон аёлининг образи ўз даври учун хаёлий эди. Лекин бу айтилган ҳақиқат. Бир сўз билан айтганда Мулла Аббос ҳақиқий жадиличликни зиёлисига тисмоли.

²⁹² Парда.